

L. ZASIMAUŠKAS

RELIGIJOS MASINĖJE SĄMONĖJE EVOLIUCIJA

Religijos evoliucija kaip socialinis reiškinys yra daugiareikšmė, turinti įvairių sąlyčio taškų su mokslu, morale, filosofija ir visa dvasine kultūra, jos raida. Kaip objektyvus socialinis tapšmas ši evoliucija yra sudėtinga, prieštaringa visa savo esme, turinti santykiškai savarankišką istorinės raidos logiką. Ji glaudžiai susijusi su viso socialinio „konteksto“ prieštaringa raida.

Nagrinėjant religijos masinėje sąmonėje evoliuciją, bene dažniausiai susiduriama su dviem tarpusavy susijusiais šio proceso aspektais: viena vertus, konstatuojamas religijos išlikimas masinėje sąmonėje, jos gajumas, o kita vertus,— religijos krizė (masinės sąmonės ateizacija), kurios pasireiškimo formos gana įvairios, bet yra sąlygojamos bendro rodiklio — nutolimo nuo tradicinių religinių vaizdinių, simbolių bei normų. Šių dviejų masinės sąmonės apraiškų dialektinė sąveika leidžia analizuoti ir pačią religinės sąmonės raidą.

Religija yra glaudžiai susijusi su individo socializacijos procesu ir jo pažintinės veiklos kitimu. Masinėje sąmonėje yra „akumuliuotas“ individo santykio su gamta, visuomene ir pačiu savimi turinys. Jis, kaip žinoma, sąlygoja individų socialinės veiklos bet kuriuo visuomenės raidos etapu brandumo laipsnį ir yra skirtingas pirmykštėje, vergovinėje, feodalinėje ir kapitalistinėje socialinėje formacijoje. Individo santykio su tikrove turinys yra socialiai sąlygotas ir visuomet atspindi individo pasaulėjautoje.

Analizuojant visa tai mus dominančios problemos aspektu, pirmiausia tenka susidurti su religijos ir mokslo genezės, taip pat jų plėtotės ir kitimo ypatumais.

Pirmykštėje visuomenėje socialinės veiklos lygis sąlygoja ir pažintinio turinio kokybę ir jo raiškos formas. Visuomeninėje sąmonėje kaupiamas pažintinis turinys iškreiptai, iliuziškai atspindėjo objektyvią tikrovę. Kaip yra nurodę marksizmo klasikai, „sąmonė pradžioje tėra *artimiausios* jautimiškai suvokiamos aplinkos įsisąmoninimas ir įsisąmoninimas ribotų ryšių su kitais asmenimis bei daiktais, esančiais pradedančio

save įsisąmoninti individo išorėje; kartu ji yra įsisąmoninimas gamtos, kuri iš pradžių iškyla žmonėms kaip jiems visai svetima, visagalė ir neįveikiama jėga, su kuria žmonės santykiauja grynai gyvuliškai ir kuriai jie paklūsta kaip gyvuliai; vadinasi, tai yra grynai gyvuliškas gamtos įsisąmoninimas (gamtos religija).

Cia iš karto matyti, kad šią gamtos religiją, arba šį tokio pobūdžio santykiavimą su gamta, sąlygoja visuomenės forma, ir atvirkščiai¹. Religinė sąmonė formavosi tam tikru visuomenės raidos etapu kaip neišvengiamas, būtinas, objektyvus socialinis reiškinys, kaip aktyvus individu, turinčių sąvimonę, santykis su tikrove.

Mokslas ir religija yra glaudžiai susiję kaip visuomeninės sąmonės raiškos formos, kurioms būdinga dialektinė sąvoka. „Mokslas ir religija kaip visuomeninės sąmonės reiškiniai atspindi tą pačią visuomeninę būtį, tik skirtingai akcentuodami įvairias jos sritis, atspindėdami jas skirtingomis formomis, gaudami skirtingus atspindėjimo rezultatus ir tuo atlikdami skirtingas funkcijas“².

Individas, kad ir kokiame epochoje jis gyventų, susiduria su jam jau pažįstamos ir nepažįstamos tikrovės sritimis, kurių pažinimo lygį tam tikru būdu lemia socialinių santykių pobūdis vienoje ar kitoje visuomenėje. Pirmą kartą bendruomenėje individo pažintinių galių socialinis ribotumas neišvengiamai turėjo jį orientuoti į sukūrimą transcendentinio prado, turinčio antgamtinę, stebuklingą galią. Individas kūrė jį supančios ir jam viešpataujančios tikrovės idealų modelį tokiomis priemonėmis, kurios buvo jam vienintelės prieinamos savo išraiškos formomis. „Mitai ir religija buvo pirmieji bandymai, universalizuoti ir susisteminti žmonių pažinimas į aplinkinį pasaulį“³. Dar tebesant ribotam gamybiųjų jėgų išsivystymui, masinė sąmonė ima disponuoti palyginti universalioomis tikrovės atspindėjimo formomis, kurių glaudus vidinių ryšių susipynimas, jų tarpusavio sąveika ir raida daro neįmanomą šių formų griežtą priešpriešinimą. Net ir pačiai primityviausiai visuomenei yra būtina, kad jos nariai tam tikru mastu pažintų aplinkinę tikrovę. Be to, disponuojant tam tikra praktinės žmonių veiklos rezultatų sankaupa, neišvengiamai atsiranda poreikis įprasinti tikrovės tarpobjektinius ryšius, reiškinį ir pačių individų būtį. Kaip pažymi J. Minkevičius, „magija ir mitai buvo ankščiausia ir primityviausia mokslo prielaida“⁴. Žymus anglų etnografas ir religijos tyrinėtojas R. Maretas (1863—1943) pirmųjų žmonių papročius glaudžiai sieja su pažinimo sfera bei religija. „Paprotys tapo grandimi tarp jo (žmogaus) ir jam nežinomos srities. Paprotys žmogui yra visa atmosfera, tikėjimas ir viltis“⁵. Kylant gamybiųjų jėgų lygiui, kuris sąlygoja visuomenės dvasinio turinio struktūrą ir

¹ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 26.

² Minkevičius J. Metodologiniai mokslo ir religijos konfrontacijos aspektai.— LTSR MA darbai. Serija A, 1976, t. 4, p. 33.

³ Ten pat, p. 32.

⁴ Ten pat.

⁵ Marett R. Antropologia.— Warszawa—Lwów, 1910—1911, s. 203.

dinamiką, atsiranda prielaidos mokslo ir religijos konfrontacijai. Atsiradus visuomeniniam darbo pasidalijimui ir tam tikrai empirinių žinių apie tikrovę vsumai, iš masinės sąmonės išsiskiria teorinė sąmonė — būtina mokslo egzistavimo prielaida. Tačiau ir religiniai įvaizdžiai bei nuostatos taip pat „pakyla“ į teorinės sąmonės lygį (antikoje — mitologijos, vėduražiais — teologijos pavidalu). „Darbo pasidalijimas tampa tikru pasidalijimu tik nuo to momento, kai atsiranda materialinio ir dvasinio darbo pasidalijimas. Nuo šio momento sąmonė gali iš tikrųjų įsivaizduoti, kad ji yra kažkas kita, negu esamos praktikos įsisąmoninimas, kad ji iš tikrųjų gali kažką vaizduotis, nesivaizduodama ko nors tikro, — nuo šio momento sąmonė darosi pajėgi emancipuotis nuo pasaulio ir gali pradėti kurti „gryną“ teoriją, teologiją, filosofiją, moralę ir t. t.“⁶

Susidarę prielaidos susiformuoti pagrindiniams dviems tarpusavyje konfrontuojantiems pasaulėžiūros tipams: mokslinei materialistinei, aiškiai nančiai tikrovę jos pačios pagrindu, ir idealistinei religinei, aiškiai nančiai tikrovę antgamtiniu pagrindu. Tačiau šios dvi pasaulėžiūros neišreiškia viso individų santykio su tikrove turinio ir šio turinio transformacijos ypatumų. Kalbant apie religijos evoliuciją dabartinėje epochoje (konkrečiai — aptariant šią evoliuciją buržuazinėje visuomenėje) ir turint galvoje nepaprastą socialinių-ekonominių santykių dinamiką, neišvengiamai tenka paliesti ir masinės sąmonės evoliuciją, jos sudėtingą ir prieštarinę sąveiką su socialinių-ekonominių santykių raida. Kaip tik šioje sąveikoje ir atsispindi religijos krizės masinėje sąmonėje ypatybės ir tam tikra šio proceso kryptis. Apie tradicinių religinių vaizdinių ir apeigų krizę daug ir plačiai kalbama ateistinėje literatūroje. Pažymėtina, kad visuomenės socialinės-ekonominės veiklos raida galų gale yra religinės sąmonės transformavimosi priežastis, formuojanti dabartinę religijos krizės situaciją. Reikalas toks, kad religinė sąmonė neegzistuoja grynąja, abstrahuota forma, o yra glaudžiai susijusi su kitomis visuomeninės sąmonės formomis, kurios savo ruožtu turi daugybę sąlyčio taškų su socialiniais-ekonominiais procesais. Kaip tik tai ir sudaro pagrindą masinės sąmonės transformacijai, jos „atsiribojimui“ nuo tradicinių religinių vaizdinių ir religinės praktikos. Dabartiniu metu vienas svarbiausių veiksnių, išstumiančių iš masinės sąmonės turinio religinius vaizdinius, yra mokslo ir technikos revoliucija. Mūsų epochoje vyksta ne tik nuolatinis mokslo žinių kaupimas ir jų sisteminimas teorijų lygiu: šios žinios aktyviai panaudojamos socialinėje-ekonominėje veikloje. Mokslinė veikla, technikos išradimai buvo būdingi visai žmonijos istorijai, bet tokio intensyvaus mokslinio tyrinėjimo duomenų pritaikymo gamybos poreikiams istorijoje dar nebuvo. Mokslo ir technikos vystymasis dabar įgavo didžiulį mastą. Šio vystymosi rezultatai intensyviai skverbiasi į visas visuomenės gyvenimo sritis. Netgi žmogaus biologinių bei psichinių savybių tyrimas įgauna utilitarų, taikomąjį pobūdį: siekiama numatyti žmogaus apkrovimo, jo „įjungimo“ į gamybos procesą galimy-

⁶ *Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 27.*

bių ribas. Jeigu mokslą ir techniką ugdo tam tikras mokslininkų kontingentas, tai su MTR produktais kaip su gamybine jėga šiandien susiduria milijonai žmonių. Tarybinis religijos tyrinėtojas L. Mitrochinas rašo: „iš nuolat miestiečio vartojamų daiktų vis didesnę vaidmenį vaidina mašinos, įrankiai, prietaisai, dirbtiniai audiniai ir visokios medžiagos — mokslo vystymosi rezultatai. Tačiau „dirbtiniai“, su iš anksto numatytomis savybėmis sukurti daiktai ne šiaip sau įsiterpia į „natūralią“ gyvenamąją aplinką, o sąlygoja tam tikrą veiklos tipą, operavimo su jais metodą, juose glūdinčio visuomeninio kultūrinio turinio „išdaiktinimo“ būdą. <...> Tokiai utilitariškai, pragmatiškai orientuoti sąmonei mokslo žinių prestižas neginčijamas, o vadovavimasis mokslinė prekių gamybos procedūra, išankstiniais tyrimais, eksperimentais, apskaičiavimais laikoma jų aukštos kokybės, naudingumo, patikimumo garantija”⁷. Masinė sąmonė susiduria ne tik su mokslinėmis koncepcijomis, bendrais teoriniais teiginiais, bet kartu ji ir nuolat susiliečia su „sudaiktintais“ MTR produktais, — tuo pagrindiniu ir objektyviu masinės sąmonės transformacijos veiksmu. Tradiciniai religiniai įvaizdžiai ir dogmos tampa anachronizmu, loginio nepagrįstumo, konservatyvumo apraiškomis, praranda pasaulėžiūrinę vertę dėl to, kad neatitinka socialinės-ekonominės veiklos objektyvių poreikių. Esant tokiai gamybos būdo ir visuomeninės sąmonės sąveikai, formuojasi tam tikros individo pasaulėjautos stereotipas, kokybiškai keičiasi masinės sąmonės turinys. Tai — naujas, ankstesnėms epochoms nebūdingas reiškinys. Įdomu pažymėti, kad, pavyzdžiui, M. Koperniko heliocentrinės sistemos atradimas konfrontavo ne tik su dogmatine, autoritarine religijos sistema, bet ir su masinės sąmonės religiniais vaizdiniais, kaip su tam tikros pasaulėjautos vertybėmis. Tai buvo didžiulis įvykis, kuris negalėjo „tilpti“ anų laikų masinės sąmonės parametruose. Tuo tarpu dabar, kai masinėje sąmonėje nyksta religiniai komponentai, šios sąmonės santykis su fundamentaliais mokslo ir technikos laimėjimais yra visai kitoks. Žmogaus išsilavinimas Mėnulyje nesukėlė jokio masinės sąmonės „šoko“. Jo nesukeltų ir žmogaus išsilavinimas Marse ar kitoje Saulės sistemos planetoje. Pabrėžtina, kad ne tiek pats mokslas tiesiogiai griauja religinius įvaizdžius, tikėjamą antgamtinėmis dieviškėmis apraiškomis, o jo panaudojimas visuomeninėje gamyboje, veikdamas masinės sąmonės turinį, kai religinės pasaulėjautos elementai netenka objektyvaus pagrindo. Mokslinės teorijos, nors ir darydamos poveikį epochos visuomeninės sąmonės raidai, vis dėlto išliko teorinės sąmonės ribose ir dėl to sunkiau įsiskverbia į masinės sąmonės turinį. „Mokslas išstumia religiją „ne pats savaime“, o kaip vieningos pasaulėžiūros dalis, fragmentas. Pasaulėžiūra susiformuoja, vykstant savotiškai filosofinei esamos dvasinės kultūros sintezei, kurios pobūdį galiausiai nulemia žmogaus vieta visuomenėje, jo „įsijungimo“ į visuome-

⁷ *Mitrochinas L.* Krikščionybė mokslo bei technikos revoliucijos epochoje. V., 1954, p. 25.

niinį procesą būdas, socialinių ryšių turinys ir t. t.“⁸ Dabartinės gamybos intensyvėjimas sudaro palankias sąlygas sekularizacijos, urbanizacijos, kultūros internacionalizacijos, nusistovėjusių tradicijų ir gyvenimo būdo vienodėjimo procesams, kurie sudaro tiesiogines prielaidas religijos krizei, buržuazinėje visuomenėje įgaunančiai įvairias išraiškos formas. Šiuo metu ypač plečiasi abejingumas religinėms apeigoms. Kaip nurodo tyrinėtojai, „netgi Prancūzijoje, kuri laikoma „vyresniąja bažnyčios dukterimi“, iš 40 milijonų žmonių, laikančių save katalikais, tik ketvirtadalis reguliariai laikosi religinių bažnyčios apeigų, 20 milijonų — nesisteningai, o likusieji 10 milijonų visiškai nelanko bažnyčios. Analogiška padėtis ir tokioje iš tradicijos katalikiškoje šalyje kaip Italija, kur, kaip nurodo italų jėzuitų žurnalas, tik 20—30% visų katalikų yra praktikuojantys. Ypač sparčiai retėja parapijiečių gretos tarp darbininkų. Sociologiniai religingumo tyrimai Prancūzijoje ir VFR rodo, kad vidutiniškai religinių apeigų laikosi ne daugiau kaip 5% darbininkų“⁹. Netgi šiuolaikiniai katalikų bažnyčios istorikai turi daryti anaipol ne optimistines išvadas. Antai Dž. Makenzis rašo: „Romos katalikų bažnyčia išgyvena autoriteto ir tikėjimo krizę; būtina skirti šiuos du reiškinius, tačiau faktas, kad jie tarpusavyje yra susiję, tik dar labiau komplikuoja situaciją. Tiek katalikai, tiek ir ne katalikai vienodai pritrenkti to, kas vyksta. <...> Krizė labiausiai reiškiasi kulto srityje: būtent čia buvo padaryti didžiausi pakeitimai. Jų padariniai dar visapusiškai nesuvalkioti. Bažnyčios veiklos srityje mažiau permainų, tačiau iškelta principinių ir sudėtingų problemų. Katalikai yra tos nuomonės, kad mažiausiai permainų patiria tikėjimo sritis, tačiau ir čia iškyla klausimai, liečiantys pačią tikėjimo esmę“¹⁰.

Nepaisant visų minėtų religijos krizės apraiškų, pažymėtinas taip pat ir religijos išsilaikymas, kitimas, modernizavimas. Kapitalistinės visuomenės socialinio ir dvasinio gyvenimo prieštarumą dar labiau išryškina MTR socialiniai padariniai. Pačia ryškiausia forma atsiskleidžia tokie neigiami kapitalistinės visuomenės reiškiniai, kaip nedarbas, rasinė diskriminacija, masinio naikinimo priemonių kaupimas, gamtos užterštumas, dvasinės kultūros vertybių devalvacija, nusikalstamumas, narkomanija ir t. t. Visų šių reiškinių kompleksas veikia masinę sąmonę, formuoja jos raidos kryptį, sudaro palankias sąlygas mistinėms religinėms spekuliacijoms. Individas tampa automatų ir mechanizmų priedėliu, netenka savojo „aš“, minimaliai apribojama jo pasirinkimo laisvė. Šių socialinių jėgų priešiskumą, jų viešpatavimą individų sąmonei yra atskleidę dar marksizmo klasikai. „Socialinė jėga, t. y. pagausinta gamybinė jėga, atsirandanti dėl darbo pasidalijimo sąlygojamos bendros įvairių individų veiklos, atrodo šiems individams,— nes pati bendra veikla atsiranda ne laisva valia, o gaivališkai,— ne kaip jų pačių suvienyta

⁸ Ten pat, p. 15.

⁹ Бобосов Е. М. Научно-техническая революция и модернизация католицизма.— Минск, 1971, с. 33—34.

¹⁰ Mc Kenzie John. Kościół rzymsko katolicki.— Warszawa, 1975, s. 11.

jėga, bet kaip kažkokia svetima, už jų stovinti valdžia, apie kurios atsiradimą ir vystymąsi jie nieko nežino. Taigi jie jau nebegali viešpatauti šiai jėgai,— priešingai, pastaroji dabar pereina eilę savo fazių ir vystymosi pakopų, kurios ne tik nepriklauso nuo žmonių valios ir elgesio, bet, atvirkščiai, diriguoja šiai valiai ir šiam elgesiui" ¹¹. Dabartinės kapitalistinės technokratinės visuomenės socialiniai reiškiniai toliau deformuoja individo dvasinio pasaulio turinį. Visuomeninis istorinis procesas, kuriam šiuo metu didžiulės įtakos turi MTR veiksniai, „nuvertino“ tradicines, istoriškai susiformavusias religines sąmonės vertybes, tačiau tai dar nereiškia, kad atsiradusį „vakuumą“ užpildo mokslinė pasaulėžiūra. Dėl anksčiau minėtų neigiamų MTR padarinių socialinėje, politinėje, ideologinėje ir kultūrinėje sferose susidaro prielaidos objektyvių socialinės tikrovės dėsnių iškreiptai interpretacijai, pasireiškiančiai tam tikros pasaulėjautos pavidalu, kuriam būdingi iracionalūs, mistiniai religiniai elementai, teologų „iforminami“ įvairiomis religinėmis teorijomis. Todėl istoriškai įgyto socialinės dvasinės patirties turinio kitimas jokiū būdu nėra adekvatus socialiniam vystymuisi, turint galvoje šio turinio istorinį perimamumą bei MTR sąlygotą socialinio tapsmo dinamiką. Religinės sąmonės elementų buvimą bei kitimą galima paaiškinti vien istoriskumo aspektu. Dabartinėje kapitalistinėje technokratinėje visuomenėje smarkiai susiaurėjo žmogaus dvasinės potencialios realizavimo galimybės. Į tai atkreipė dėmesį net naujasis popiežius Jonas Paulius II. Pirmą kartą apie tai jis plačiau kalbėjo savo programinėje kalboje, pasakytoje Lotynų Amerikos vyskupų konferencijoje. „Mūsų epocha, — nurodė popiežius,— yra taip pat giliausio žmogaus nerimo, didžiausio žmogaus susirūpinimo savo tapatybe ir likimu epocha, žmogaus pažeminimo, jo nužmoginimo, dar niekad negirdėto žmogiškųjų vertybių suniekinimo epocha" ¹². Neatsitiktinai šis popiežius savo pirmoje enciklikoje „Redemptor hominis“ didelį dėmesį skyrė „žmogaus situacijai“ šiuolaikiniame pasaulyje ¹³. Dabartinėje kapitalistinėje visuomenėje iškyla religijos kompensacinės funkcijos naujos prielaidos. Mokslas, atlikdamas savo socialines funkcijas visuomeninės gamybos sistemoje ir tenkindamas kitus individų poreikius, vis dėlto neretai prasilenkia su individo dvasinio pasaulio, jo harmoningos pasaulėjautos formavimosi galimybėmis. Žinant, kad pasaulėjautos turinys visuomet turi konservatyvumo apraiškų, MTR sąlygotas šiuolaikinis mokslinis pasaulėvaizdis negali būti interiorizuotas tokiu mastu, kad taptų individo dvasinio pasaulio vertybe, jo pasaulėjautos nuostata. Netgi atvirkščiai,— MTR socialiniai padariniai, kaip jau buvo minėta, deformuoja masinę sąmonę, „ardydami“ tradicinius pasaulėjautos įvaizdžius, sukurdami prielaidas eklektiniam pasaulėjautos tipui formuotis ir suponuodami religinių koncepcijų modernizavimą bei jų gyvybingumą. „Religija gali gyvuoti visuomenėje, tu-

¹¹ *Maršas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija*, p. 29.

¹² Cit. pagal: *Niunka V. Žingsnis pirmyn ir atgal? — Mokslas ir gyvenimas*, 1979, Nr. 5, p. 6—7.

¹³ Ten pat.

rinčioje didelį mokslo, technikos, gamybos bei kultūros potencialą, atlikdama kitokių vertybių pakaitalo ar kompensacijos funkciją, nes socialinė mokslo funkcija nepatenkina visų žmogaus dvasinių poreikių“¹⁴. Kai žmogaus materialinių bei dvasinių poreikių negali patenkinti realus gyvenimas, jis nukreipia savo sąmonę į transcendentinį pasaulį, tuo išreiškdamas savo tikrąjį, žemišką skurdą ir drauge — protestą prieš šį skurdą. K. Marksas yra labai taikliai pastebėjęs, kad „religija yra arba dar savęs nesuradusio, arba jau vėl save praradusio žmogaus sąmonė ir jausmas“¹⁵. Įvairių modifikacijų pavidalu toliau išlieka ir gnoseologinės religijos egzistavimo šaknys. Kiekvienas pažinimo žingsnis iškelia naujas gnoseologines problemas bei sunkumus, tuo sudarydamas galimybes įvairioms teologinėms spekuliacijoms. Pavyzdžiui, dabartinių gamtos mokslų laimėjimus katalikų filosofai aiškina kaip dievo suteiktų galimybių realizavimą.

Jau praeities filosofai ir mąstytojai iškėlė žmogaus būties prieštarin-gumą. Savo laiku dar B. Paskalis rašė: „Žmogus — pati menkiausia dalelytė gamtoje, bet dalelytė mąstanti. Nebūtina apginkluoti visą Visatą, norint sunaikinti jį. Jo nužudymui pakanka nedidelės miglos, vieno vandens lašo. Bet tegu Visata sutriuškins jį — žmogus taps dar aukštesnis ir didingesnis už savo žudiką, todėl kad jis suvokia savo mirtį. Visata nežino savo pranašumo prieš žmogų“¹⁶. Čia iškeliamas žmogaus kaip mąstančios būtybės fenomenalumas, bet kartu pabrėžiamas ir jo gyvenimo trapumas, žmogaus būties prieštarin-gumas.

Masinė sąmonė, tenkinama savo pažintinius poreikius, pasirenka lengviausią tikrovės aiškinimo kelią. Jinai sukuria transcendentinį „dievišką pradą“ kaip visos tikrovės priežastį, būtent taip realizuodama pažintinį poreikį. Gnoseologinį dievo, kaip absoliuto, poreikį įtikinamai įrodė dar I. Kantas. Jis atskyrė teorinį ir praktinį protą kaip tam tikrus mąstymo lygmenis. Tačiau tiek praktinis, tiek teorinis protas, anot I. Kanto, neišvengiamai veda prie transcendentinio absoliuto — dievo idėjos¹⁷.

Dabartinė epocha gerokai praplėtė masinės sąmonės pažintinio turinio parametrus. Dėl to atsiranda prielaidos viso masinės sąmonės kuriamų religinių vaizdinių komplekso evoliucijai. Pakito tradicinio, biblinio dievo samprata: jis depersonalizuojamas, praranda empirinio suvokimo parametrus, iš transcendentinio pasaulio perkeliamas į žmogų, į jo veiklos sferą; dieviško prado ieškoma konkrečioje konfliktingoje situacijoje, kuri turi svarbią reikšmę žmogaus dvasinei pusiausvyrai, visai jo būčiai. Transcendentiškumo kaip pagrindinės religijos prielaidos neatsisakoma — kinta tik jo variacijos. Neretai dieviškas pradas įgauna etinį aspektą, o dieviškoji būtis pasireiškia kaip niveliuotų moralinių dorovi-

¹⁴ *Minkevičius J.* Metodologiniai mokslo ir religijos konfrontacijos aspektai.— LTSR MA darbai. Serija A, 1976, t. 4, p. 34.

¹⁵ *Marksas K., Engelsas F.* Apie religiją.— V., 1958, p. 31.

¹⁶ *Антология мировой философии.*— М., 1970, т. 2, с. 304.

¹⁷ Plačiau apie tai žr.: *Tatarkiewicz W.* Historia filozofii.— Warszawa, 1970, t. 2, s. 178.

nių vertybių, dvasinio nerimo bei praradimų kvintesencija. Masinės sąmonės poreikiai drauge paruošia dirvą „teorinei“ religijos evoliucijai: pakanka teologams bei filosofams vien interpretuoti šį esamą sąmonės būvį, kad jis įgautų „moksliškumo“, teorinį lygį, „patvirtintų“ religijos amžinumą. Tačiau kad ir kaip stengtųsi teologai bei religiniai filosofai suteikti religinėms koncepcijoms „autonomiškumo“, „amžinumo“ pavidalą, vis tiek objektyvią bazę šių koncepcijų gyvavimui sudaro visuomeninės sąmonės būvio ypatumai, tam tikra socialinių grupių ir sluoksnių specifinė pasaulėjautos būklė, deformuotai atspindinti objektyvius socialinius, ideologinius ir dvasinius kapitalistinio pasaulio reiškinius.

Norint giliau suvokti filosofinių religinių teorijų socialinio sąlygotumo specifika, būtina nors bendriausiais bruožais aptarti masinės ir teorinės sąmonės tarpusavio sąveiką. Viena vertus, teorinė sąmonė pakyla virš masinės sąmonės lygio savo gebėjimu giliau abstrahuotis nuo betarpiškos tikrovės ir tuo geriau ją pažinti; antra vertus,— jinai „sustingdo“, schematizuoja tikrovę. Tai geriausiai parodo tolesnė teorinės sąmonės raida. Galima tvirtinti, kad kiekviena istoriškai konkreti gamybinių ekonominių santykių forma iškelia ir kokybiškai naują dialektikos turinį bei problematiką. Teorinės sąmonės brandumas, jos moksliskumas sąlygojamas jos turinio atitikimo tikrovei laipsnio sistemos. Pažymėtina, kad teorinės sąmonės „išsiveržimas“ į priekį, lyginant su masine sąmone, parodo jos santykinį savarankiškumą. Jeigu mes abstrahuosimės nuo betarpiškų gamybinių ekonominių santykių ir masinę sąmonę laikysime santykinai savarankiška tikrovės sritimi, tai pamatysime, kad ją atspindinti religinė filosofinė sąmonė irgi gerokai aplenkia masinės sąmonės lygį ir niekad nėra tapati masinės sąmonės turiniui. Bet religinių filosofinių koncepcijų formavimuisi objektyvią bazę visuomet sudaro minėtoji istoriškai konkrečioje socialinėje sistemoje gyvuojanti sąmonės turinio specifika. Todėl tolesnė socialinė raida visuomet „nuvertina“ filosofines religines koncepcijas, nors jos ir pretenduotų į „amžinumą“. Ši „nuvertinimą“ nulemia objektyvūs nauji masinės sąmonės poreikiai.

Ieškoti teologų bei religijos filosofų teorijose elementų, tiesiogiai atspindinčių masinės sąmonės būvį, reikėtų primityvinti požiūrį į teorinės sąmonės ir masinės sąmonės tarpusavio sąveiką. Teorinės ir masinės sąmonės būviai — tai santykinai skirtingi lygiai. Teorinė sąmonė, kaip minėta, turi santykinai savarankišką logiką ir vidinio tapsmo dialektiką. Kiekvieną idealistinę religinę teoriją ar koncepciją būtina vertinti visuomeninio istorinio proceso aspektu, t. y. objektyviai suvokti jos genezę, paskirtį, vietą bei sąveiką su kitais visuomeniniais istoriniais reiškiniais bei procesais.